

HAL
open science

Koncepcja tożsamościowa turkizmu w integracji państw poradzieckich

Maria Domańska

► **To cite this version:**

Maria Domańska. Koncepcja tożsamościowa turkizmu w integracji państw poradzieckich. *Stosunki Międzynarodowe*, 2013, 47 (1), pp.85-107. hal-03418051

HAL Id: hal-03418051

<https://hal.science/hal-03418051>

Submitted on 6 Nov 2021

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Koncepcja tożsamościowa turkizmu w integracji państw poradzieckich

Maria Domańska

Published by: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego

Journal: Stosunki Międzynarodowe

Issue Year: 47/2013

Issue No: 1

Page Range: 85-107

Page Count: 23

Language: Polish

Summary/Abstract: Turkism Identity Concept the Integration of Post-Soviet States: The supranational identity concepts and their perception among nations constitute one of the determinants of the integration and disintegration processes in the post-Soviet area. One of these concepts is Turkism – an attempt to create identity foundation for the integration of the post-Soviet states under the aegis of Turkey. This paper analyzes the evolution of its principal assumptions and goals, dimensions of its realization, as well as determinants of its further development in the post-Soviet area. The idea of Turkism as a concept of ethnic-cultural community evolved from the nineteenth-century Pan-Turkism which postulated political integration of the Turkic nations. Among the determinants that limited political ambitions of Turkey after the collapse of the USSR, there can be indicated: nationalisms as an expression of ruling elites' interests, lack of supranational community feeling among the societies, concerns about the possible reaction of Moscow and fears raised by the Turkish hegemonic ambitions. As a result, Turkey started to put emphasis on bilateral relations with the post-Soviet partners and concentrate on cooperation in economic and social sphere, including cultural and educational activities. Although, even there the success of Turkey was incomplete, the viability of this pragmatic approach was proved by the revival of political dimension of mutual contacts in 2006–2008 and their institutionalization. In the coming years the following factors may determine the development of Turkism in the post-Soviet area: growing ambitions of Turkey as a regional player, dynamics of relations between Ankara, former Soviet republics, the West and Moscow, domestic policy challenges in the post-Soviet states, their developmental needs in the globalized world, and last but not least: the role of Ankara in strengthening the post-Soviet states' multi-vector foreign policy as a method to maximize benefits from international cooperation. Divergent national and elites' interests of the post-Soviet Turkic states should not be undermined. Against this background an important determinant will certainly be „oversensitivity” of Russia towards the idea of the Turkic integration, which will have to be taken into account by its partners. Moscow cautious approach results not only from the demographic structure of the Russian state, but also from its international identity, determined to a large extent by its ambition to re-integrate the post-Soviet area under its own aegis.

Keywords: Turcja; tożsamość; panturkizm; państwa tureckojęzyczne; Azja Centralna; Kaukaz; Turkey; identity; panturkism; Turkish-speaking states; Central Asia; Caucasus

Obszar poradziecki, zróżnicowany politycznie, ekonomicznie i kulturowo, to przestrzeń, w której rozwijają się niejednoznaczne i wzajemnie przenikające się tendencje integracyjne i

dezintegracyjne. Jednym z ich uwarunkowań są próby budowy koncepcji tożsamości ponadnarodowych. Obok neoeurazjyzmu, euroatlantyzmu i neopanslawizmu koncepcją taką jest turkizm, pojmowany jako idea wspólnoty etniczno-religijnej narodów turkojęzycznych. Turkizm jako etniczno-kulturową koncepcję tożsamościową odróżniać należy od nacechowanego politycznie panturkizmu, stawiającego sobie za cel zjednoczenie wszystkich ludów turkojęzycznych w jednym organizmie państwowym¹. W myśl turkizmu istnieje potrzeba zachowania bliskich więzi między narodami złączonymi wspólnym pochodzeniem, przeszłością, religią i kulturą², jednakże przy zachowaniu politycznej odrębności poszczególnych państw³. Pomimo tej istotnej różnicy znaczeniowej, oba te pojęcia nierzadko były i nadal są utożsamiane, co ma konsekwencje dla stosunków międzynarodowych na obszarze poradzieckim.

1. Od panturkizmu do turkizmu – ewolucja głównych założeń i celów koncepcji

Panturkizm jako idea unii politycznej ludów turkijskich, swojego rodzaju reakcja na ideologię panslawizmu, pojawił się wśród społeczności turkofońskich Imperium Rosyjskiego pod koniec XIX wieku⁴. Koncepcję tę należy postrzegać jako element szerszego nurtu dziewiętnastowiecznych ideologii wspólnot ponadnarodowych, opartych na pokrewieństwie etnicznym⁵. Wpisywała się ona w nurt westernizującego modernizmu islamskiego, w postulaty kulturowego odrodzenia społeczności islamskich oraz w idee świeckiego nacjonalizmu⁶. W XX wieku idee te stanowiły podwaliny ruchu o wyzwolenie narodów turkijskich i stworzenie

---

¹ P. Jessa, *Wpływ islamu na kształtowanie i rozwój tożsamości etnicznej Kazachów*, w: A. Posern-Zieliński (red.), *Etniczność a religia*, Poznań 2003, s. 204.

² Świat turkojęzyczny rozumiany jest jako swoiste epicentrum silnie nacechowanego geopolitycznie „Turanu”, zamieszkiwanego przez superetnos „turański”, obejmujący całą uralo-ałtajską grupę językową. Н. Горошков, С. Червонная, *Пантюркизм и панисламизм в российской истории и историографии*, w: М.В. Иордан, Р.Г. Кузеев, С.М. Червонная (red.), *Ислам в Евразии. Современные этические и эстетические концепции суннитского ислама, их трансформация в массовом сознании и выражение в искусстве мусульманских народов России*, Москва 2001, s. 81.

³ P. Jessa, *Wpływ islamu na kształtowanie i rozwój...*, op. cit., s. 204.

⁴ Panturkizm jako fi lozofi a polityczna narodził się jednak w Europie w latach 60. XIX wieku. Własny jego odłam wykształciła też Rosja. Wyróżnić można dwa „ostrza” panturkizmu tej epoki: antyperskie i antyrosyjskie, <http://www.kavehfarrokh.com/articles/pan-turanism/question-4-describe-the-ideology-foundersand-objectives-of-pan-turkism> (03.10.2011); Y. Butakov, *Panturkizm: a Utopy or a Threat?*, 18.12.2006 (the date of publication in Russian), <http://www.globoscope.ru/eng/content/articles/28> (17.12.2010). W samej Turcji panturkizm związany był z działalnością „młodoturków” na przełomie XIX i XX wieku, został następnie odrzucony przez tkwiącą u podstaw postimperialnej państwowości tureckiej ideologię kemalistowską, traktującą go jako „awanturnictwo” sprzeczne z „nacjonalizmem anatolijskim”. D. Jung, W. Piccoli, *Turkey at the Crossroads: Ottoman Legacies and a Greater Middle East*, London–New York 2001, s. 174–178.

⁵ Y. Butakov, *Panturkizm: a Utopy or a Threat?*, op. cit.

⁶ D. Jung, W. Piccoli, *Turkey at the Crossroads...*, op. cit., s. 177.

własnego ośrodka potęgi⁷. Ideały panturkizmu przyświecały m.in. walczącym z reżimem bolszewickim środkowoazjatyckim basmaczom⁸.

Panturkizm traktowany był w Imperium Rosyjskim z dużą podejrzliwością: chodziło nie tylko o rywalizację z imperium osmańskim, lecz również o postrzeganie panturkizmu przez Rosję, opierającą swoją tożsamość na prawosławiu, w ścisłym powiązaniu z panislamizmem⁹. Podejrzliwa postawa wobec idei wspólnoty ludów turkijskich została przejęta przez ZSRR. Władze, mając w pamięci próby realizacji idei panturkijskich w Azji Środkowej po rewolucji bolszewickiej¹⁰, a także „traktując narody jako komunistycznej”, dostrzegały istotne zagrożenie „w obywatelskich stowarzyszeniach i związkach politycznych, których podstawę stanowiły wartości inne niż narodowość lub klan”, a zatem również w koncepcji etnokulturowej jedności ludów turkofońskich. Rozbiciu turkijskiej jedności służyć miał sztucznie i odgórnie wygenerowany podział Azji Środkowej na republiki narodowe, sztuczne różnicowanie kultur, języków i historycznego dziedzictwa tego regionu. Dystans od wspólnego dziedzictwa turkijskiego został wzmocniony zmianą alfabetów języków środkowoazjatyckich: z arabskiego, poprzez łaćniński, do cyrylicy¹¹. Bezwzględne represje, zwłaszcza w okresie stalinowskim, a także polityka informacyjna prowadzić miały do dyskredytacji samej idei zbliżenia ludów turkijskich¹².

Nowe perspektywy dla ideologii panturkizmu otworzyły się wraz z rozpadem Związku Radzieckiego. W latach 90. XX wieku panturkizm ponownie stał się, z tematu ujmowanego przez pryzmat historii i historiografii i, rzeczywistym zjawiskiem we współczesnym życiu społecznym, wywołującym zacięte batalie ideologiczne¹³. Orędownikiem renesansu wspólnoty

---

⁷ М. Хайдаров, *Перспективы углубления интеграции тюркского мира*, marzec 2011 r., <http://mtss.ru/?page=puitm> (14.01.2013).

⁸ D. Jung, W. Piccoli, *Turkey at the Crossroads...*, op. cit., s. 174.

⁹ Н. Горшков, С. Червоная, *Пантюркизм и панисламизм...*, op. cit., s. 82–87. O tym, iż obawy przed panturkizmem były uzasadnione, świadczy deklaracja młodoturecka z 1914 r., w której włączenie się Turcji do wojny przeciwko Rosji tłumaczy się dążeniem do wyzwolenia świata islamskiego spod rządów „niewiernych” oraz do osiągnięcia „naturalnych granic państwowych”, jednoczących cały etnos turkijski. Y. Butakov, *Panturkizm: a Utopy or a Threat?*, op. cit.

¹⁰ Jednym z ich przejawów stało się utworzenie w sierpniu 1921 r. Narodowego Związku Turkiestanu, który za cel stawiał sobie utworzenie na bazie Bucharskiej Radzieckiej Republiki Ludowej samodzielnej republiki tureckiej od Baszkirii do Afganistanu. T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej. Tradycje i współczesność*, Warszawa 2007, s. 463–464; zob. też artykuł A. Arapowa na stronie internetowej, <http://soviet-asia.narod.ru/persp.html> (03.10.2011).

¹¹ A. Zamarajewa, *Kazachstan – Uzbekistan: rywalizacja o przywództwo w Azji Centralnej*, Pułtusk 2007, s. 27–28. Jak podaje autorka, przy opracowywaniu języków literackich wybierano za podstawę takie dialekty, które w największym stopniu odróżniały od siebie języki republik (np. dialekt taszkiencki języka uzbeckiego zamiast dialektu kipczackiego, bardziej zbliżonego do języka kazaskiego i tureckiego). Zmiana alfabetów z jednej strony służyła różnicowaniu pisowni poszczególnych słów, które w języku arabskim różniły się jedynie wymową, z drugiej – przypisywaniu tym samym dźwiękom różnych symboli graficznych.

¹² М. Хайдаров, *Перспективы углубления...*, op. cit.

¹³ А. Каппелер, С. Червоная, *Мусульманские народы России: историческое введение*, w: М.В. Иордан, П.Г. Кузеев, С.М. Червоная (red.), *Ислам в Евразии*, op. cit., s. 99–100. Po rozpadzie ZSRR zauważalna była niewiedza społeczeństw turkijskich o świecie turkofońskim

turkojęzycznej w postaci związku pod przywództwem Turcji (rozsiewającego się „od Adriatyku do Wielkiego Muru Chińskiego”¹⁴) była przede wszystkim, od pierwszych chwil po rozpadzie ZSRR, Ankara, poszukująca sposobów wzmocnienia swoich wpływów politycznych, ekonomicznych i kulturalnych na obszarze poradzieckim. Miało to służyć znaczącemu wzrostowi pozycji Turcji na arenie międzynarodowej i wynikało częściowo z utrzymującego się poczucia frustracji i nostalgii za imperium. Jak ujął to prezydent Turgut Özal, wraz z końcem „zimnej wojny” „odwrócony został proces rozpoczęty pod murami Wiednia”¹⁵. Według tego samego polityka, dezintegracja Związku Radzieckiego stwarzała Turcji „historyczną szansę stania się potęgą regionalną”¹⁶. Zainteresowanie Turcji obszarem poradzieckiej Azji Środkowej umacniało przekonanie, popularyzowane przez oficjalną historiografię, że terytoria te stanowiły starożytną ojczyznę wszystkich Turków, również Turków anatolijskich. Percepcja własnej tożsamości daleko zatem wykraczała poza terytorialne granice narodowego państwa tureckiego¹⁷.

Idee panturkijskie, obecne w oficjalnym tureckim dyskursie politycznym, wspierane były przez część środowisk politycznych na Zachodzie, zwłaszcza przez USA¹⁸. Liczono na powstrzymanie wpływów irańskich na obszarze poradzieckim, dzięki rozprzestrzenianiu tureckiego modelu świeckiego państwa muzułmańskiego, demokracji i gospodarki rynkowej jako wzorca rozwoju dla byłych republik radzieckich¹⁹. Dla realizacji swoich celów, jak wskazują rosyjscy autorzy, Turcja starała się zagwarantować odpowiedni poziom kontaktów Zachodu z tymi republikami oraz przekonać te ostatnie, że Ankara jest w stanie odgrywać rolę adwokata interesów muzułmańskich krajów WNP na Zachodzie²⁰.

Początkowo tureckie ambicje pozostawały w zgodzie z potrzebami nowych niepodległych państw, poszukujących wsparcia politycznego i gospodarczego na arenie

---

jako pewnej wspólnoty, wyobrażenie turkizmu jako czegoś destruktywnego albo utopijnego. М. Хайдаров, *Перспективы углубления...*, op. cit.

¹⁴ D. Jung, W. Piccoli, *Turkey at the Crossroads...*, op. cit., s. 179.

¹⁵ Ibidem, s. 176.

¹⁶ Ibidem, s. 179.

¹⁷ Ibidem. W pierwszych latach po rozpadzie ZSRR, kiedy Turcja miała nadzieję na integrację polityczną z byłymi republikami radzieckimi, używano pojęć „uzbecki Turek”, „kirgiski Turek”, „krymski Turek”, a także ogólnego terminu „Turcy zewnętrzni”, oznaczającego ludy turkofońskie mieszkające poza granicami Turcji. С. Дружиловский, *Турция: привычка управлять*, „Россия в глобальной политике” nr 6 z listopada–grudnia 2005 r., http://www.globalaffairs.ru/number/n_5965 (09.01.2013).

¹⁸ С. Дружиловский, *Турция: привычка управлять*, op. cit. Strategia Turcji interpretowana bywa przy tym jako bezpośrednia inspiracja USA. Jak pisze autor, pomoc materialna i finansowa, jaką Ankara okazywała republikom poradzieckim, była jej następnie rekompensowana przez Zachód. Teza ta pozwala lepiej zrozumieć mechanizm ambicji tureckich przez te środowiska rosyjskie, które traktują obszar „bliskiej zagranicy” jako arenę gry o sumie zerowej między Moskwą i Waszyngtonem, głównymi uczestnikami „zimnej wojny”.

¹⁹ D. Jung, W. Piccoli, *Turkey at the Crossroads...*, op. cit., s. 179.

²⁰ С. Дружиловский, *Турция: привычка управлять*, op. cit.

międzynarodowej. Ankarą oferowała m.in. znaczące wsparcie dyplomatyczne dla starań republik środkowoazjatyckich i Azerbejdżanu o członkostwo w organizacjach międzynarodowych, co miało na celu wyprowadzenie ich z izolacji i ułatwienie odbudowy gospodarczej i stabilizacji politycznej²¹. Liderzy nowych państw ochoczo deklarowali wolę podążania za przykładem Turcji i wskazywali na jej przywódczą rolę w świecie turkojęzycznym²². Na tym tle wyróżniał się Azerbejdżan za czasów prezydentury Abulfaza Elczibeja²³.

Jednakże już w 1992 r., podczas pierwszego szczytu turkijskiego w Ankarze, zarysowały się wyraźne ograniczenia w realizacji projektu panturkijskiego jako koncepcji politycznej reintegracji turkofonów²⁴. Dwa najważniejsze kraje środkowoazjatyckie, Kazachstan i Uzbekistan, odmówiły podpisania przygotowanego przez Turcję oświadczenia, stwierdzającego, że turkijskie kraje poradzieckie obierają kurs na integrację z Turcją, ze względu na wspólne korzenie historyczne, wspólnotę językową i kulturową oraz jednorodną mentalność²⁵.

Ogólnikowe sformułowania zawarte ostatecznie w Deklaracji Ankarskiej były w dużej mierze wynikiem postawy Kazachstanu, obawiającego się negatywnej reakcji Rosji. Jak wskazał kilka lat później Islam Karimow, odrzucenie „pokus panturkizmu i szowinistycznej idei «Wielkiego Turkiestanu»” zgodne było z interesami narodowymi – Turkiestan jest bowiem „symbolem kulturalnej, lecz nie superpolitycznej wspólnoty turkojęzycznych narodów regionu”²⁶. Nawet w Azerbejdżanie, najbliższym Turcji pod względem tożsamości, po upadku Elczibeja zaznaczyła się wyraźna tendencja do budowy nacjonalizmu azerbejdżańskiego czy azerskiego, a nie tureckiego czy turkijskiego (odzwierciedlona m.in. przez zmianę nazwy języka państwowego²⁷). Bliskie stosunki z Turcją pozostały dla Baku priorytetowe, lecz zaczęły być one

---

²¹ D. Jung, W. Piccoli, *Turkey at the Crossroads...*, op. cit., s. 181.

²² Ibidem, s. 180.

²³ Jak wskazują nieprzychylni Elczibejowi komentatorzy, „uzależnił on obronę interesów narodowych od plemiennej solidarności turkijskiej”, zaakceptował rolę „młodszego brata” Ankary. Т. Алигейдар, *Сегодня все пишут и говорят о намерениях турецкой правящей элиты, о переменмах во внешней политике Турции*, 17.04.2009, <http://www.ia-centr.ru/expert/4433> (20.12.2012).

²⁴ D. Jung, W. Piccoli, *Turkey at the Crossroads...*, op. cit., s. 180.

²⁵ Prezydent Kazachstanu zgodził się jednak wówczas na współpracę ekonomiczną i społeczną. N. Nazarbijew, *U progu XXI wieku*, Warszawa 1997, s. 168–169.

²⁶ I. Karimow, *Uzbekistan na progu XXI wieku*, Warszawa 2001, s. 92.

²⁷ U progu niepodległości w Azerbejdżanie rozgorzał spór o nazwę języka narodowego: „turecki” lub „turkijski”, czy „azerski”. Istota sporu sprowadzała się do wyboru między powrotem do tradycji pantureckiej a umacnianiem odrębności narodowo-państwowej. Dopiero w 1994 r. powrócono oficjalnie do nazwy „język azerski” w miejsce „języka turkijskiego”. А. Балаев, *Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX–XX вв.*, Баку 2005, s. 230–236; Закон Азербайджанской Республики «О государственном языке в Азербайджанской Республике» 22.12.1992, artykuł 1, w: ibidem, s. 297; Закон Азербайджанской Республики «О государственном языке в Азербайджанской Республике» 30.09.2002, artykuł 1, w: ibidem, s. 314.

traktowane jako relacje dwóch odrębnych narodów²⁸ (niezależnie od hasła Hejdara Alijewa „jeden naród – dwa państwa”). Ostrożna postawa partnerów, wraz ze stopniowym słabnięciem „euforii panturkijskiej” w samej Turcji²⁹, zmusiła Ankarę do rewizji ambitnych planów. W 1993 r. prezydent Demirel był zmuszony przyznać, iż koncepcja panturkizmu była utopią, lecz zadeklarował jednocześnie wolę realizacji swoistej misji cywilizacyjnej, dzięki niesieniu do turkojęzycznych krajów poradzieckich wartości europejskich³⁰. Tym samym przyznano pośrednio, że lansowana przez Turcję ideologia wspólnoty turkofońskiej jest nie tyle samoistną propozycją tożsamościową, ile pełni funkcję częściowego „zapośredniczenia” euroatlantyckiego modelu identyfikacyjnego.

Istniało kilka przyczyn niepowodzenia w latach 90. ubiegłego stulecia panturkizmu jako projektu integracji międzynarodowej. Obnażona została dominacja mitologii nad rzetelną wiedzą o partnerach turkijskich w polityce Ankary. Przez całe dekady Turcja „karmiła się zmitologizowanymi wyobrażeniami o «milionach Turków, uci śnionych przez carat», a następnie bolszewików”³¹. Wielowymiarowe powiązania z Moskwą jako byłym centrum imperialnym okazały się jednak na tyle silne, że uniemożliwiły dryf byłych republik radzieckich w kierunku Turcji. Państwa turkofońskie okazały się ponadto nie tyle homogeniczną całością, ile grupą złożoną z różnorodnych podmiotów, z których każdy dążył do realizacji własnych, odrębnych interesów narodowych. Świeżo wyzwolone spod obcej dominacji podmioty polityczne nie wykazywały ochoty do udziału we współpracy zdominowanej przez „nowego Wielkiego Brata”: umacniające swoją władzę elity narodowe nie zamierzały się nią z nikim dzielić³². Potencjał Turcji, jej znaczenie geopolityczne i ukształtowana historycznie „świadomość imperialna” sprawiają, że idea integracji turkijskiej, stanowiąca dla pewnych środowisk w Turcji atrakcyjne narzędzie umacniania wpływów Turcji w Eurazji, prowadzi do dyskredytacji tej idei w oczach ludów turkofońskich³³. Jak wskazywał Nursułtan Nazarbajew (przy całym zaangażowaniu Kazachstanu we współpracę kulturalno-

---

²⁸ Т. Алигейдар, *Сегодня все пишут...*, op. cit.

²⁹ В. Надеин-Раевский, *Восточный вектор политики Турции (I). Реанимация «пантиуркистского проекта»*, 12.11.2012, <http://bs-kavkaz.org/2012/11/vostochny-vektor-polotiki-turcii-i> (20.01.2013).

³⁰ J. Misiągiewicz, *Działania Republiki Tureckiej w regionie*, w: B. Bojarczyk, A. Ziętek (red.), *Region Azji Centralnej jako obszar wpływów międzynarodowych*, Lublin 2008, s. 175.

³¹ В. Надеин-Раевский, *Восточный вектор...*, op. cit.

³² Ibidem.

³³ М. Хайдаров, *Перспективы углубления...*, op. cit.

edukacyjną i pogłębianie więzi ekonomicznych z Turcją³⁴), związek państw turkijskich oznaczałby wyrzeczenie się niepodległości, a także rozerwanie tradycyjnych więzi z sąsiadami („zamiast jednego «starszego brata» posadzenie sobie na karku innego”)³⁵. Wyrazem rezerwy wobec tej idei była m.in. wypowiedź Nazarbajewa z 2001 r. – w jednym z wywiadów oznajmił on, iż niepożądane są próby przekształcenia tworzonych struktur organizacyjnych współpracy turkofońskiej w narzędzie rozstrzygnięcia kwestii politycznych, choć struktury te odzwierciedlają silne więzi historyczne między narodami³⁶.

Turcja nie była również w stanie zapewnić partnerom w pierwszych latach ich niepodległości na tyle dużego wsparcia ekonomicznego, by uzasadniona była radykalna reorientacja ich polityki zagranicznej (choć rola Turcji w sferze współpracy gospodarczej jest znacząca)³⁷. Za bardziej korzystną uznano bezpośrednią współpracę z Zachodem w takich sferach, jak finanse czy import technologii³⁸.

W wymiarze tożsamości politycznej elity poradzieckie nie były zainteresowane przejmowaniem za pośrednictwem Ankary liberalno-demokratycznego dorobku cywilizacji euroatlantyckiej. Niebagatelne znaczenie miało również pojmowanie własnych interesów narodowych przez Turcję, nieskłoną do konfrontacji z Rosją, ważnym partnerem ekonomicznym i politycznym, w obronie interesów partnerów turkijskich³⁹. Wyraźnym tego przykładem była ambiwalentna postawa Ankary wobec konfliktu karabaskiego. Dbałość o wizerunek międzynarodowy oraz obawy przed reakcją Moskwy, a tym samym unikanie działań ostentacyjnie antyormiańskich stały się główną przyczyną napięć w stosunkach z Azerbejdżanem⁴⁰.

---

³⁴Yermukanov, M. (2004). Kazakhstan: Between Pan-turkism and Globalization. Eurasia Daily Monitor Volume: 1 Issue: 56. http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=30125. http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=30125 (02.10.2011).

³⁵ N. Nazarbajew, U progu XXI wieku, op. cit., s. 168.

³⁶ *Kazakh President Opposes Turkey's Attempts to Revive Pan-Turkism*, 24.05.2001, <http://hyeforum.com/index.php?showtopic=4719> (22.12.2010). Postawa taka nie była jednak konsekwentnie podtrzymywana, o czym świadczy przebieg wcześniejszego o siedem lat szczytu sześciu prezydentów (Turcji, Azerbejdżanu oraz czterech republik środkowoazjatyckich) w Stambule, jesienią 1994 r.: przedstawiono wówczas wspólne stanowisko w sprawie konfliktu karabaskiego oraz wykorzystywania zasobów naftowych Morza Kaspijskiego. Podpisano też porozumienie o utworzeniu Związku Środkowoazjatyckiego, z udziałem ww. państw. Л.С. Рубан, *Каспий – море проблем*, Москва 2003, s. 142.

³⁷ D. Jung, W. Piccoli, Turkey at the Crossroads..., op. cit., s. 181. Nawiązując do zachodniego wsparcia dla idei panturkijskiej, rosyjscy badacze wskazują na jego wymiar finansowy, który miał zwiększyć na obszarze byłego ZSRR atrakcyjność Ankary jako „tarczy” przeciw irańskiemu fundamentalizmowi. Jednak Zachód miał z czasem uznać, że bezpośrednie finansowanie krajów poradzieckich pozwala na lepszą kontrolę wydatkowanych środków. В. Надеин-Раевский, *Восточный вектор...*, op. cit.

³⁸ D. Jung, W. Piccoli, Turkey at the Crossroads..., op. cit., s. 181.

³⁹ Moskwa nie tylko obawiała się wyparcia jej z tradycyjnej strefy wpływów, ale i podziału Federacji Rosyjskiej wzdłuż granicy dominacji etnosu słowiańskiego i turkijskiego. Ibidem, s. 193.

⁴⁰ Zaufanie Baku, podobnie jak i innych turkijskich stolic, do Turcji poderwane zostało również przez bierność tej ostatniej wobec obalenia protureckiego prezydenta Azerbejdżanu w 1993 r.

W wyniku uświadomienia sobie powyższych barier, w latach 90. XX wieku Turcja w dwojaki sposób zmodyfikowała swoją politykę wobec partnerów poradzieckich. Z jednej strony, początkowo dominujące wielostronne formy współpracy zostały w dużej mierze zastąpione przez kontakty dwustronne⁴¹. Z drugiej – przesunął się akcent z wymiaru politycznego wzajemnych relacji na wymiar ekonomiczno-kulturowy. Polityczny panturkizm wyewoluował tym samym w oparty na podstawach etniczno-kulturowych i pozbawiony „elementu irredentystycznego” turkizm⁴², zakładający stworzenie wspólnej przestrzeni kulturowej i pogłębienie wspólnoty cywilizacyjnej, wzmacniany oferowanym przez Turcję wsparciem ekonomicznym. Pierwotny „romantyzm” ustąpił zatem miejsca realizmowi⁴³.

Przyczyn uznania integracji społeczno-kulturalnej za priorytet (kosztem integracji politycznej) badacze upatrują w świadomości Ankary, że upolitycznianie stanowiłoby czynnik rozwoju tendencji radykalnych, groziłoby też destabilizacją świata turkijskiego i polityki międzynarodowej; ponadto, jeśli założyć, że integracja polityczna jest zawsze ograniczana taktycznymi, koniunkturalnymi i wzajemnie rywalizującymi interesami rządów, budowa wspólnoty cywilizacyjnej może być bardziej perspektywiczna, ze względu na swój długofalowy i bardziej fundamentalny charakter⁴⁴.

2. Wymiary realizacji idei wspólnoty turkofońskiej na obszarze poradzieckim

Głównym elementem turkizmu jako koncepcji „miękkiej” integracji opartej na podstawach kulturowych jest budowa wspólnej tożsamości, dzięki ułatwieniom w kontaktach międzyludzkich i w przekraczaniu granic państwowych, dzięki bliskości językowej, tworzeniu wspólnej przestrzeni informacyjnej, programom edukacyjnym i stypendialnym.

---

⁴¹ D. Jung, W. Piccoli, Turkey at the Crossroads..., op. cit., s. 181. Choć szczyty turkijskie stały się forum regularnych spotkań przywódców państwowych, instytucjonalizacja współpracy wielostronnej pozostała ograniczona – podobnie zresztą jak dorobek prawno-traktatowy w jej ramach. O ile do końca 1996 r. Turcja zawarła ponad 470 porozumień dwustronnych z pięcioma partnerami, o tyle porozumień wielostronnych zawarto ponad dziesięciokrotnie mniej. Ibidem, s. 182.

⁴² Ibidem, s. 192.

⁴³ Panturkizm, jako radykalna forma turkizmu, nie jest oficjalnie głoszony przez Ankarę, cieszy się jednak popularnością w niektórych kręgach tureckich elit. Д.Е. Сагнаев, Евразийская политика Турецкой Республики в контексте национальных интересов Республики Казахстан, Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата политических наук, Алматы 2008, <http://rudocs.exdat.com/docs/index-173110.html> (19.01.2013).

⁴⁴ М. Хайдаров, *Перспективы углубления...*, op. cit.

Przez wiele lat głównym filarem współpracy Turcji z państwami Azji Środkowej była edukacja. Turcja stworzyła w regionie rozbudowaną sieć placówek edukacyjnych (szkół średnich, wyższych, specjalistycznych), które trwale wpisały się w miejscowe systemy kształcenia⁴⁵. Tureckie szkoły pozwalają rozwiązywać problemy związane z degradacją systemu edukacji istniejącego w czasach radzieckich. Wpajają wychowankom inne wartości i standardy etnokulturowe, edukacyjne i cywilizacyjne. Proces ten zachodzi na tle kurczenia się sfery edukacji rosyjskojęzycznej, co z kolei wywołane jest z jednej strony emigracją kadr rosyjskich, z drugiej – nacjonalistyczną polityką władz państwowych, mającą na celu umocnienie języków narodowych⁴⁶. Ankarę zainicjowała ponadto wymiany studenckie i programy stypendialne (kilka tysięcy stypendiów rocznie dla studentów i wykładowców z turkojęzycznych państw poradzieckich⁴⁷), które w dłuższej perspektywie, podobnie jak finansowane przez Turcję szkoły wyższe, mogą mieć duże znaczenie na płaszczyźnie budowania sieci osobistych powiązań między członkami elit państw turkojęzycznych⁴⁸. Turcja postanowiła również propagować umiarkowany wariant islamu: otworzyła swoje granice dla osób zainteresowanych edukacją religijną, dostarcza do krajów turkijskich literaturę religijną⁴⁹.

W 1992 r. utworzono Międzynarodową Organizację Kultury Turkijskiej TURKSOY, mającą na celu umacnianie więzi społeczno-kulturowych między państwami turkofońskimi, szerzenie wiedzy o wspólnym dziedzictwie językowym, historycznym, kulturowym, a także tworzenie „sprzyjającej atmosfery” dla umożliwienia używania wspólnego języka i alfabetu w krajach turkojęzycznych⁵⁰. Nawet jednak w tej, wydawałoby się, neutralnej politycznie sferze

---

⁴⁵ W Kazachstanie, Kirgistanie i Turkmenistanie utworzono sieć około 50 „liceów anatolijskich” – średnich szkół z rozszerzonym programem nauczania języków tureckiego i angielskiego. W Turkmenii otwarto Międzynarodowy Uniwersytet Turkmeńsko-Turecki z filiami we wszystkich miastach obwodowych. W Kazachstanie w latach 90. XX wieku otwarto dwa tureckie uniwersytety, tureckie uczelnie istnieją również w Kirgizji. Licea tureckie otwarto nawet w Tadżykistanie, jedynym nieturkofońskim kraju regionu, przy czym niektóre z nich cieszą się tam znaczną popularnością wśród lokalnych elit. Jedynym państwem, gdzie nie ma tureckich placówek edukacyjnych, jest Uzbekistan, choć w latach 90. XX wieku istniało ich tam ponad 60. Zamknięto je w 1999 r., po tym, jak Turcja udzieliła schronienia głównemu uzbeckiemu opozycjonście Muhammadowi Solichowi. Szczegóły zob. *Пантюркизм против Евразийского союза*, 07.11.2012, http://mirbud.ucoz.ru/news/rossija_i_kazahstan_pantjurkizm/2012-11-07-135 (10.01.2013).

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ С. Дружиловский, *Турция: привычка управлять*, op. cit.

⁴⁸ D. Jung, W. Piccoli, *Turkey at the Crossroads...*, op. cit., s. 191–192. Ten wymiar aktywności organizacji tureckich na obszarze byłego ZSRR bywa uznawany za najważniejszy: absolwenci tych szkół często bowiem zajmują następnie wysokie pozycje w życiu publicznym. С. Дружиловский, *Турция: привычка управлять*, op. cit.

⁴⁹ J. Misiągiewicz, *Działania Republiki Tureckiej...*, op. cit., s. 183–184.

⁵⁰ TURKSOY powstała wiosną 1992 podczas pierwszego spotkania ministrów kultury państw turkofońskich w Stambule, porozumienie o jej utworzeniu podpisano w lipcu 1993 r. w Ałmaty. А. Караваев, *IX саммит тюркских государств: дефицит обсуждаемых тем или свойство формата?*, 07.10.2009, <http://www.ia-centr.ru/expert/6064> (12.01.2013). Do członków TURKSOY na obszarze poradzieckim należą: Azerbejdżan, turkofońskie kraje Azji Środkowej, turkojęzyczne podmioty Federacji Rosyjskiej: Republika Ałtaju, Baszkortostan, Chakasja, Republika Sacha (Jakucja), Tatarstan, Tuwa oraz mołdawska Gagauzja. Zob. oficjalna strona internetowa organizacji: www.turksoy.org.tr (18.01.2013).

sukcesy Turcji okazały się połowiczne. Po długich dyskusjach, w 1993 r. państwa turkokońskie doszły do porozumienia w kwestii przyjęcia wspólnego alfabetu łacińskiego, opartego na tureckim. Jednakże faktycznie wprowadzone zostały narodowe, wzajemnie różniące się, wersje alfabetów, a Kazachstan i Kirgistan pozostały przy cyrylicy, uwzględniając wrażliwość zamieszkujących je mniejszości rosyjskojęzycznych⁵¹ (pomimo zapowiedzi Nursułtana Nazarbajewa dotyczących planów wprowadzenia alfabetu łacińskiego w celu lepszej integracji z globalną przestrzenią informacyjną⁵²). Ujawniły się również znaczne różnice leksykalne i fonetyczne między językami narodowymi, niezależnie od ich wspólnego turkijskiego pochodzenia, spowodowane odmiennymi historycznymi warunkami ich formowania się – różnice te utrudniają wzajemną komunikację, co obniżyło m.in. znaczenie uruchomionej przez Turcję w 1992 r. Eurazjatyckiej Sieci Telewizyjnej Avrasya, mającej w zamierzeniach jej twórców sstanowić narzędzie budowy poczucia wspólnoty między narodami turkojęzycznymi⁵³.

Pomimo „niepolitycznego” charakteru idei wspólnej przestrzeni językowej, na jej rozwój w dużym stopniu oddziaływały również czynniki polityczne. Odrębne języki stanowią bowiem istotne narzędzie odrodzenia narodowego i budowy politycznej podmiotowości państw poradzieckich. Interesy elit władzy prowadzą też do kontroli sterowanych z zewnątrz przekazów medialnych⁵⁴. Tym samym wyobrażenia o wspólnym języku turkijskim jako silnym fundamencie wspólnoty ponadnarodowej okazały się mitem⁵⁵.

Uwidocznily się też znaczne różnice kulturowe między Turkami i poradzieckimi turkofonami, którzy nie byli gotowi zrezygnować z własnych kultur narodowych⁵⁶. Natle prowadzonej przez władze poszczególnych państw polityki historycznej całkowitą klęskę poniosła idea władz tureckich dotycząca opracowania ujednoliconych podręczników do nauki historii w krajach turkokońskich⁵⁷.

---

⁵¹ D. Jung, W. Piccoli, *Turkey at the Crossroads...*, op. cit., s. 189.

⁵² Y. Butakov, *Panturkism: a Utopy or a Threat?*, op. cit. Początek procesu wprowadzania nowego alfabetu Nursułtan Nazarbajew wyznaczył na rok 2025. Zob. *Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана – Стратегия «Казахстан – 2050»: Новый политический курс состоявшегося государства*, 14.12.2012.

⁵³ D. Jung, W. Piccoli, *Turkey at the Crossroads...*, op. cit., s. 189–190. Idea stworzenia turkojęzycznego kanału telewizyjnego istnieje również w Azerbejdżanie. *The Rebirth of Pan-Turkism?*, „The Eurasia Daily Monitor”, 11.01.2008, <http://www.horizonweekly.ca/eandf.php?c=10&id=5651&n=1483> (17.12.2010).

⁵⁴ D. Jung, W. Piccoli, *Turkey at the Crossroads...*, op. cit., s. 189–190.

⁵⁵ В. Надеин-Раевский, *Восточный вектор...*, op. cit.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ D. Jung, W. Piccoli, *Turkey at the Crossroads...*, op. cit.; Ibidem, s. 190.

Elementu spajającego ideę turkijską nie mogła również stanowić religia jako czynnik kulturo- i wspólnototwórczy – zarówno z uwagi na różnocyfrowość ludów turkijskich⁵⁸, jak i wysoki stopień laicyzacji islamu poradzieckiego oraz ograniczanie przez władze państwowe obecności niesankcjonowanej religijności w życiu publicznym.

Stosunkowo udanym sposobem zwiększania atrakcyjności Turcji w regionie Azji Środkowej i Kaukazu Południowego jest natomiast ekspansja ekonomiczna, ukierunkowana przede wszystkim na działalność handlową, inwestycyjną, promowanie kontaktów biznesowych oraz pomoc rozwojową i humanitarną. Już podczas pierwszego szczytu turkijskiego w 1992 r. prezydent Turgut Özal przypisał szczególne znaczenie budowie turkijskiej przestrzeni ekonomicznej, ze swobodnym przepływem osób, towarów i usług, dzięki harmonizacji przepisów celnych, wykorzystaniu instrumentów rozwojowych i inwestycyjnych, a także potencjału tranzytowego krajów turkofońskich⁵⁹.

Niedługo po uzyskaniu niepodległości przez byłe republiki radzieckie Turcja przekazała im miliard dolarów w ramach pomocy i kredytów handlowych, powołała również specjalną agencję ds. współpracy gospodarczej i rozwojowej z państwami regionu (TIKA⁶⁰). Turcja plasuje się wysoko jako inwestor na obszarze poradzieckim: bezpośrednie prywatne inwestycje tureckie w krajach Eurazji osiągnęły poziom 8 mld USD. Firmy tureckie (w regionie działa ich około dwóch tysięcy⁶¹) realizują tam około 1700 projektów o łącznej wartości 35 mld USD⁶². Turecki biznes w Azji Środkowej inwestuje w różne sektory: w Kazachstanie to głównie budownictwo i telekomunikacja, w Kirgizji – przemysł spożywczy⁶³. Żywość znaczenie dla interesów narodowych partnerów Turcji ma też jej rola jako uczestnika lobbowanych przez Zachód strategicznych projektów energetycznych.

Dobrą ilustracją potencjału gospodarczego, jaki kryje się we współpracy turkijskiej, są relacje Turcji i Kazachstanu (państwa aspirującego do hegemonii w Azji Środkowej i

⁵⁸ В. Надеин-Раевский, *Восточный вектор...*, op. cit.

⁵⁹ Oficjalna strona internetowa Rady Współpracy Państw Turkojęzycznych: <http://turkkon.org/eng/icerik.php?no=29> (17.01.2013).

⁶⁰ TIKA – Turkish International Cooperation and Development Agency utworzona w styczniu 1992 r. w celu okazywania pomocy przede wszystkim rozwijającym się krajom turkofońskim oraz pogłębiania współpracy w sferze ekonomicznej, handlowej, technicznej, edukacyjnej, społeczno-kulturalnej. Stanowi istotne narzędzie dyplomacji publicznej Ankary. Szczegóły zob. [http://publicdiplomacy.wikia.com/wiki/Turkish_International_Cooperation_and_Development_Agency_\(TIKA\)](http://publicdiplomacy.wikia.com/wiki/Turkish_International_Cooperation_and_Development_Agency_(TIKA)) (18.01.2013).

⁶¹ *Turkey's Relations With Central Asian Republics*, strona internetowa tureckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych: http://www.mfa.gov.tr/turkey_s-relations-with-central-asian-republics.en.mfa (18.01.2013).

⁶² D. Jung, W. Piccoli, *Turkey at the Crossroads...*, op. cit., s. 184–186; P. Varbanets, *A Turcic Alliance: Possible Alternative to Turkey's Unrealized EU Membership?*, „Central Asia and the Caucasus” 2009, t. 55, nr 1, s. 60; J. Misiągiewicz, *Działania Republiki Tureckiej...*, op. cit., s. 173.

⁶³ И. Баринов, *Турция в лабиринте идеологий*, 26.11.2012, <http://www.vestikavkaza.ru/analytics/Turtsiya-v-labirinte-ideologiy.html> (10.01.2013).

deklarującego przywiązanie do identyfikacji ze światem turkofońskim) – zarówno na poziomie obrotów handlowych, jak inwestycji czy projektów infrastrukturalnych⁶⁴.

Podczas spotkania Rady Współpracy Państw Turkojęzycznych w sierpniu 2012 r. minister rozwoju gospodarczego i handlu Kazachstanu Bakijan Sagintajew oświadczył, że kraje, które przystąpią do Rady, mogą zdobyć dostęp do rynku Unii Celnej Eurazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej za pośrednictwem Kazachstanu (podkreślił przy tym panujący w tym kraju przyjazny klimat inwestycyjny)⁶⁵.

Ożywienie politycznego wymiaru współpracy turkijskiej w pierwszej dekadzie XXI wieku (wiążane z aktywizacją tego kierunku tureckiej polityki zagranicznej po dojściu do władzy Partii Sprawiedliwości i Rozwoju⁶⁶) świadczy o powodzeniu upragmatycznionej polityki Ankary wobec obszaru poradzieckiego. Nie tylko zachodzi obecnie proces instytucjonalizacji współpracy, rozwoju jej formalnych struktur, lecz również podejmowane są próby koordynowania stanowisk w zakresie polityki zagranicznej.

W dużej mierze przełomowe były pod tym względem lata 2006–2008. Choć przy okazji szczytów turkijskich uwidaczniały się, poważne niejednokrotnie, rozbieżności odnośnie do relacji między partnerami (nieprzejednane stanowisko w niektórych kwestiach prezentował szczególnie Taszkient), to jednak podjęto wówczas istotne decyzje, realizujące po części forsowaną przez Turcję ideę Wspólnoty Narodów Turkijskich⁶⁷.

Miałaby ona, według słów Recepa Tayyipa Erdogana, stwarzać warunki dla integracji gospodarczej, która – wraz ze wzajemnym wspieraniem się w polityce zagranicznej – pozwoliłaby umocnić pozycję uczestników jako „podmiotów”, a nie „przedmiotów” polityki międzynarodowej⁶⁸. W 2006 r., po pięcioletniej przerwie, odbył się w Antalyi VIII szczyt turkijski (nie uczestniczył w nim Islam Karimow⁶⁹). Turcja, Azerbejdżan, Kazachstan i Kirgistan

---

⁶⁴ Wzajemne obroty handlowe szybko rosną, choć liderzy uznają je za niewystarczające: w 2011 r.

wyniosły one 3,3 mld USD (wzrost o 80% wobec 2010 r.), a plany na rok 2015 to 10 mld USD. Poziom inwestycji tureckich w Kazachstanie osiągnął 2 mld USD (według zaakceptowanego podczas wizyty planu, inwestycje powinny się corocznie zwiększać o 500 mln USD). Nowym instrumentem współpracy biznesowej mają się stać kazachstańsko-tureckie strefy przemysłowe. Rozwojowi handlu mają sprzyjać projekty transportowo-komunikacyjne: omawiano m.in. projekt połączenia Turcji z Chinami dzięki morsko-lądowemu przedłużeniu połączenia kolejowego Kars–Achalkalaki–Tbilisi–Baku. *Пантюркизм против...*, op. cit.

⁶⁵ *Turkic States May Get Access to Customs Union Member Markets*, 14.08.2012, <http://topnews.az/en/news/11080/Turkic-states-may-get-access-to-Customs-Union-member-markets.html> (19.01.2013).

⁶⁶ В. Надеин-Раевский, *Восточный вектор...*, op. cit.

⁶⁷ Y. Butakov, *Panturkism: a Utopy or a Threat?*, op. cit.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ W opiniach ekspertów jego nieobecność była odpowiedzią na poparcie przez Turcję propozycji UE dotyczącej wniesienia tematu praw człowieka w Uzbekistanie pod obrady Zgromadzenia Ogólnego ONZ. Taszkient posunął się przy tym do oskarżania Ankary o stosowanie podwójnych standardów, przywołując argument nieuznawania przez tę ostatnią faktu ludobójstwa Ormian – ibidem. Od tamtej pory Uzbekistan

podpisały wówczas deklarację apelującą o zajęcie przez państwa turkokońskie wspólnego stanowiska odnośnie do sytuacji w Afganistanie, Iraku, Palestynie i Libanie, a także konfliktu na Cyprze i w Karabachu. Ponadto porozumiano się co do poparcia kandydatury Kazachstanu na przewodniczącego OBWE w 2009 r. oraz akcesji Turcji do UE. İlham Aliyev, poszukujący wsparcia międzynarodowego w kwestii karabaskiej, nawoływał do swego rodzaju „solidarności muszkietierów” – według jego słów, „problem jednego państwa turkijskiego powinien być problemem wszystkich pozostałych”⁷⁰.

W zakresie realizacji idei Wspólnoty Narodów Turkijskich postanowiono utworzyć Radę Starszych⁷¹ jako ciało doradcze struktur politycznych (złożone z autorytetów politycznych, społecznych i kulturalnych⁷²), co z jednej strony nadawało tej koncepcji wymiar bardziej „społeczny”, z drugiej – odwoływało się do tradycyjnych form organizacji społeczności turkijskich. O dominacji podejścia pragmatycznego świadczy fakt, że podczas szczytu nacisk położony był na tematykę rozwoju infrastruktury transportowej i polityki energetycznej (pojawił się m.in. temat omijającej Rosję i Armenię linii kolejowej Kars–Achalkalaki i współpracy w zakresie wykorzystania rurociągu Baku–Tbilisi–Ceyhan, podkreślone zostało też znaczenie zasobów energetycznych dla budowania „zbiorowej potęgi” świata turkijskiego)⁷³.

Również w Antalyi Nursułtan Nazarbajew zaproponował utworzenie Rady Współpracy Państw Turkojęzycznych – koncepcja ta została sformalizowana trzy lata później, gdy na szczycie w Nachiczewaniu podpisano odpowiednie porozumienie: weszło ono w życie w 2010 r., pierwszy szczyt Rady odbył się w Ałmaty w 2011 r.⁷⁴

Według Nazarbajewa, Rada „powinna posiadać wszystkie niezbędne cechy regionalnego ugrupowania politycznego, status prawny i określone struktury organizacyjne”. Za jej główny cel Nazarbajew uznał „jedność bratnich państw turkojęzycznych, o której marzył Atatürk”⁷⁵.

---

konsekwentnie nie uczestniczył w szczytach. Zob. oficjalna strona internetowa Rady Współpracy Państw Turkojęzycznych: <http://turkkon.org/eng/icerik.php?no=29> (17.01.2013).

⁷⁰ Y. Butakov, *Panturkizm: a Utopy or a Threat?*, op. cit.

⁷¹ Ibidem.

⁷² John, C. K. Daly., (2008). Pan-Turkism takes step forward in Eurasia. *Eurasia Daily Monitor Volume: 5 Issue: 39*, http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=33422. (17.12.2010).

⁷³ Y. Butakov, *Panturkizm: a Utopy or a Threat?*, op. cit.

⁷⁴ *Cooperation Council of Turkic-Speaking Countries Established in Istanbul*, 16.09.2010, <http://en.trend.az/regions/met/turkey/1751756.html> (02.10.2011); *Turkic Summit in Turkey Concludes with Declaration*, 20.09.2010, <http://eurodialogue.org/Turkic-Summit-In-Turkey-Concludes-With-Declaration> (12.10.2011). Turkmenistan i Uzbekistan odmówiły członkostwa w Radzie i oznajmiły, że staną się jej członkami dopiero wtedy, gdy będą widoczne rezultaty jej działalności. *В Киргизии подписана Бишкекская декларация Совета сотрудничества тюркоязычных государств*, 23.08.2012, <http://www.vestikavkaza.ru/news/V-Kirgizii-podpisana-Bishkekская-deklaratsiya-Soveta-sotrudnichestva-tyurkoyazychnykhgosudarstv.html> (11.01.2013).

⁷⁵ *Пантюркизм против...*, op. cit.

W 2007 r. przyjęto rekomendację dotyczącą utworzenia Stałego Sekretariatu Szefów Państw Turkojęzycznych oraz Zgromadzenia Parlamentarnego (ZP)⁷⁶. Cele, jakie przyjęto wówczas w projekcie Karty ZP (weszła ona w życie w listopadzie 2008 r.), odnosiły się m.in. do rozwoju współpracy między parlamentami, wypracowywania wspólnych stanowisk politycznych, wzajemnego dostosowywania prawodawstwa, prac legislacyjnych mających na celu ochronę wspólnego dziedzictwa turkijskiego. Porozumienie w sprawie utworzenia organu parlamentarnego zawarto w 2008 r. (podpisy złożyli przedstawiciele parlamentów Turcji, Azerbejdżanu, Kazachstanu i Kirgistanu). W 2007 r. porozumiano się również co do potrzeby utworzenia Unii Gospodarczej Krajów Turkojęzycznych⁷⁷.

Dalszy rozwój instytucjonalny współpracy nastąpił w wyniku decyzji szczytu turkijskiego w Stambule w 2010 r. i w Ałmaty w 2011 r. podczas pierwszego szczytu Rady Współpracy – utworzono wówczas Turkijską Radę Biznesu⁷⁸. Wtedy też uwidoczniło się znaczenie, jakie państwa członkowskie przypisują współpracy handlowo-gospodarczej⁷⁹: wymiar kulturalny współpracy w dużej mierze się wyczerpał, pojawiła się natomiast wola napełnienia współpracy konkretnymi korzyściami ekonomicznymi⁸⁰.

Według sekretarza generalnego Rady Halila Akıncı, państwa turkijskie rozważają utworzenie unii celnej i przestrzeni bezwizowej⁸¹. Podczas spotkania ministrów gospodarki w sierpniu 2012 r. omawiano przyspieszenie prac nad utworzeniem Funduszu Rozwoju Państw Turkojęzycznych. Rozważane jest utworzenie Międzynarodowego Trybunału Arbitrażowego dla państw turkofońskich⁸². Drugi szczyt Rady w Biszkeku (sierpień 2012 r.) odznaczył się pod

---

⁷⁶ Ofi cjalna strona internetowa Rady Współpracy Państw Turkojęzycznych: <http://turkkon.org/eng/icerik.php?no=29> (17.01.2013).

⁷⁷ J.C.K. Daly, *Pan-Turkism Takes Step Forward in Eurasia*, op. cit.; *Conference for Establishing Parliamentary Assembly of Turkic-Speaking Countries Signs an Agreement*, 22.11.2008, <http://en.baybak.com/conference-for-establishing-parliamentary-assembly-of-turkic-speaking-countries-signs-an-agreement.azr> (02.10.2011); P. Varbanets, *A Turkic Alliance: Possible Alternative...*, op. cit., s. 61–62.

⁷⁸ W roku 2010 podjęto decyzję, że w ramach Rady Współpracy będą funkcjonowały: Rada Szefów Państw, Rada Starszych, Rada Ministrów Spraw Zagranicznych, Komitet Wyższych Urzędników i Stały Sekretariat; wybrano też pierwszego Sekretarza Generalnego (Halil Akıncı). *Главы государств тюркоязычных стран провели совместную пресс-конференцию*, 16.09.2010, <http://ru.president.az/articles/730> (27.01.2013); ofi cjalna strona internetowa Rady Współpracy Państw Turkojęzycznych: http://turkkon.org/eng/icerik_multi.php?no=13 (17.01.2013).

⁷⁹ Declaration of the First Summit of the Cooperation Council of Turkic Speaking States, Almaty, 21.10.2011, http://www.turkkon.org/uploads/Declaration_ENG.pdf (27.01.2013).

⁸⁰ Głównym zadaniem jest likwidacja barier, przeszkadzających tej współpracy (przede wszystkim w zakresie regulacji celnych i dokumentów tranzytowych). *Пантюркизм против...*, op. cit.

⁸¹ Wypowiedź z końca 2010 r. *Пантюркизм против...*, op. cit.; *Council of Turkic-Speaking States to Create Customs Union, Visa-free Space*, 21.12.2010, <http://kt.kz/?lang=eng&uin=1133435534&chapter=1153529682> (19.01.2013).

⁸² Ofi cjalna strona internetowa Rady Współpracy Państw Turkojęzycznych: http://turkkon.org/eng/icerik_multi.php?no=13 (17.01.2013).

względem symbolicznym: ustanowiono wówczas oficjalną flagę organizacji, zawierającą elementy flag narodowych⁸³.

Uwagę zwraca konsekwentnie forsowany przez Turcję postulat koordynacji stanowisk w polityce zagranicznej – Ankara, w celu osiągnięcia tego celu, stara się odgrywać rolę lidera w ramach „wspólnoty turkijskiej”, oferując pomoc w rozwiązywaniu sporów między jej członkami⁸⁴.

Poza kontaktami na wysokim szczeblu, ograniczonymi do przedstawicieli ścisłych elit politycznych, idea wspólnoty turkijskiej realizowana jest na poziomie społecznym, w ramach międzynarodowych kurultajów (kongresy organizacji publicznych krajów i wspólnot turkojęzycznych), z których pierwszy odbył się w roku 1993. Po kilkuletniej przerwie kurultaje były z inicjatywy Turcji reaktywowane w 2006 r. – wówczas też, oprócz ponad sześciuset delegatów reprezentujących struktury państwowe i organizacje społeczne⁸⁵, w kongresie wzięli po raz pierwszy udział przedstawiciele najwyższych władz państwowych, m.in. prezydent Azerbejdżanu i premier Turcji. Recep Tayyip Erdogan zaapelował wówczas ponownie o utworzenie Wspólnoty Narodów Turkijskich, a także (szczególnie do Azerbejdżanu i Kazachstanu) o „wspólny front” w dziedzinie energetyki⁸⁶.

3. Uwarunkowania dalszego rozwoju idei turkijskiej w przestrzeni byłego ZSRR

Zainteresowanie Ankary integracją świata turkojęzycznego może się nasilać w wyniku rozczarowania postawą UE odnośnie do perspektyw członkostwa Turcji w tej organizacji⁸⁷, a także w wyniku wskazywanego przez rosyjskich badaczy stałego wzrostu ambicji Turcji odnośnie do budowania pozycji lidera regionalnego, na tle m.in. nostalgii za Imperium

---

⁸³ Na niebieskim tle (kolor flagi Kazachstanu) znajdują się półksiężyc (wyobrażony na flagie Turcji), gwiazda (Azerbejdżanu), promienie słońca (Kirgistanu). *В Киргизии подписана...*, op. cit.

⁸⁴ Recep Tayyip Erdogan wspominał w tym kontekście o sporach granicznych między Azerbejdżanem i Turkmenistanem oraz Kirgistanem i Uzbekistanem. E. Yavuz, *Erdoğan Proposes Union of Turkish-Speaking States*, 19.11.2007, http://www.todayszaman.com/newsDetail_getNewsById.action?load=detay&link=127406 (02.10.2011).

⁸⁵ Y. Butakov, *Panturkizm: a Utopy or a Threat?*, op. cit.

⁸⁶ P. Varbanets, *A Turkic Alliance: Possible Alternative...*, op. cit., s. 61.

⁸⁷ Ibidem, s. 60.

Osmańskim (również w wymiarze przywództwa religijnego)⁸⁸. W tym kontekście zrozumiąle stają się próby realizacji postulatu umocnienia bliskości, „psychologicznej i komunikacyjnej”, potrzeba formowania swego rodzaju tureckiej „bliskiej zagranicy” w przestrzeni turkofońskiej⁸⁹ – na wzór „bliskiej zagranicy” Rosji na obszarze poradzieckim⁹⁰. Tendencje te warto rozpatrywać w szerszym kontekście dotyczącym skutecznej obrony interesów narodowych w globalizującym się świecie. Kluczem do zrozumienia tego problemu może być zasada regionalizacji: integracja regionalna stanowi swego rodzaju sposób „zapośredniczenia” relacji: państwo narodowe – poziom globalny, pozwala łatwiej radzić sobie z wyzwaniem globalizacji, neutralizować ryzyka i skuteczniej rywalizować o pozycję międzynarodową⁹¹.

Na rozwój współpracy w ramach „ekumeny” turkijskiej wpływać będą rozmaite uwarunkowania, zarówno wzmacniające, jak i osłabiające szanse Turcji na zwiększenie swojej roli w przestrzeni poradzieckiej. Niewątpliwa atrakcyjność kulturowa Turcji związana jest z konstruowaniem poradzieckich tożsamości narodowych w opozycji do kultury narzucanej w przeszłości przez Moskwę i Petersburg: „narodowe” element kultur dużo więcej mają w tym kontekście wspólnego z identyfikacją turkijską. Ponadto, świecki model rozwoju stanowi pożądany wzorzec dla krajów zmagających się od końca lat 90. XX wieku z problemem radykalnego islamizmu i dążących do wyeliminowania „ostentacyjnych” przejawów religijności z życia publicznego⁹². Z ostrożnością natomiast należy odnosić się do tezy, że państwa poradzieckie łączy dążenie do modernizowania i reformowania systemów państwowych i że dzięki niemu Turcja jest dla nich atrakcyjna jako kandydat do UE, z jej doświadczeniem reform politycznych⁹³– tego rodzaju dążenia są bowiem niekonsekwentne, a implementacja zachodnich standardów wybiórcza, z uwagi na polityczne i gospodarcze interesy elit władzy.

Aktywizacja w XXI wieku działań turkofońskich państw poradzieckich na rzecz realizacji idei wspólnoty turkijskiej świadczy o autopercepcji tych krajów jako swoistego

---

⁸⁸ В. Надеин-Раевский, Чрезмерное усиление Турции не особо устраивает Европу и США – эксперт, 9.01.2013, <http://bs-kavkaz.org/2013/01/chrezmernoe-usilenie-turcii-ne-osobo-ustravaet-evropui-usa> (12.01.2013).

⁸⁹ М. Хайдаров, *Перспективы углубления...*, op. cit.

⁹⁰ Wchodzące w jej obręb państwa, niezależnie od swojego położenia geograficznego i odmienności, traktowane są jako „bliskie” ze względu na pewne uwarunkowania historyczne, kulturowe, cywilizacyjne.

⁹¹ Jak pisze Michaił Remizow, „Globalizacji nie można pokonać, ale można z niej «wyjść» [niejako ominąć ją] wielkimi regionalnymi grupami politycznymi. Dlatego geopolityka «panregionów» nie jest dzisiaj alternatywą dla geopolityki interesów narodowych, stanowi raczej jedną z jej projekcji”. Chodzi o poszukiwanie „form ponadnarodowych czy między-narodowych [pojmowanych jako relacje między wzajemnie niekonfrontacyjnymi nacjonalizmami] dla rozwiązania narodowych zadań”. М. Ремизов, Русский национализм и российская геополитика, 01.07.2012, <http://www.globalaffairs.ru/number/Russkii-natsionalizm-i-rossiiskaya-geopolitika-15596> (27.12.2012).

⁹² А. Караваев, *IX саммит тюркских государств...*, op. cit.

⁹³ Д.Е. Сагнаев, *Евразийская политика...*, op. cit.

centrum Eurazji, gdzie krzyżują się rozmaite wpływy cywilizacyjne, i o wynikającej z niej woli równoważenia, czy też dopełnienia rosyjskiego i euroatlantyckiego kierunku ich polityki zagranicznej. Znaczenie ma zwłaszcza wzrost zainteresowania Rosji „bliską zagranicą”: mimo różnic między państwami turkijskimi, żadne z nich nie jest zainteresowane umocnieniem się wpływów rosyjskich w regionie⁹⁴. Koncepcja tożsamości turkijskiej jest zatem w pragmatyczny sposób wykorzystywana dla bardziej efektywnej realizacji celów polityki zagranicznej, spośród których jednym z najważniejszych jest wielowektorowość.

Wśród przesłanek integracji narodów turkojęzycznych i wzrostu wśród nich popularności idei turkizmu można zatem wyróżnić: konieczność wspólnych działań w celu ochrony i rozwoju potencjału kulturalnego i duchowego świata turkijskiego; konieczność konsolidacji potencjałów w warunkach regionalizacji całego globu oraz wspólnej obrony interesów podmiotów „świata turkijskiego”, znajdującego się w centrum Eurazji, na „skrzyżowaniu” interesów największych graczy międzynarodowych; wreszcie wspólnotę interesów geoekonomicznych, wynikającą z położenia wewnątrzkontynentalnego większości państw turkijskich, co wywołuje wzajemne uzależnienie tranzytowe i potrzebę wspólnego zaangażowania w zdobywanie dostępu do szlaków transportowych, lecz również stanowi szansę na wykorzystanie strategicznego potencjału transportowego⁹⁵.

Na tle współpracy państw turkofońskich uwagę zwraca sygnalizowana już aktywność Kazachstanu, uważającego się, *nota bene*, za pierwotną ojczyznę wszystkich ludów turkijskich⁹⁶. Według niektórych opinii, to sama Turcja, w celu uniknięcia oskarżeń o zapędy imperialne, stara się uczynić to państwo formalnym liderem integracji turkijskiej⁹⁷. Do niedawna wyraźne było dążenie Astany do nieantagonizowania Rosji, w dużej mierze ze względu na liczną diasporę rosyjskojęzyczną zamieszkującą Kazachstan. Znamienna jest w tym kontekście wypowiedź Nazarabajewa z 2012 r. podczas jego wizyty w Turcji: „Między Ałtajem i Morzem Śródziemnym żyje ponad dwieście milionów braci. Jeśli wszyscy się zjednoczymy, staniemy się bardzo efektywną siłą w świecie” (należy zgodzić się z komentatorami, którzy upatrują w owym „zjednoczeniu” sensu przede wszystkim kulturalno-ekonomicznego). Uwagę zwraca też ocean wspólnej rosyjsko-kazaskiej przeszłości imperialnej: „po zabicciu w 1861 r. ostatniego chana

---

⁹⁴ J.C.K. Daly, Pan-Turkism Takes Step Forward in Eurasia, op. cit.

⁹⁵ М. Хайдаров, *Перспективы углубления...*, op. cit.

⁹⁶ *Туркизм Назарбаева*, 14.10.2012, <http://www.z001.kz/news/view?id=278> (10.01.2013).

⁹⁷ *Пантюркизм против...*, op. cit.

kazaskiego, byliśmy kolonią carstwa rosyjskiego, a następnie Związku Radzieckiego. W ciągu 150 lat Kazachowie o mało nie zostali pozbawieni swoich tradycji narodowych, obyczajów, języka, religii”⁹⁸. Wystąpienie zostało przez część analityków uznane za „panturkijskie” i antyrosyjskie – co ciekawe, ta jego część nie pojawiła się na oficjalnej stronie internetowej prezydenta Kazachstanu⁹⁹. „Kazachstanskaja prawda” (oficjalny organ prasowy), komentując wyniki wizyty, napisała: „u fundamentów relacji kazachstańsko-tureckich tkwią wspólne korzenie historyczne i wartości kulturowe obu narodów, zbieżność interesów Astany i Ankarą w odniesieniu do wielu kwestii polityki regionalnej i międzynarodowej, bezpieczeństwa energetycznego i współpracy gospodarczej”¹⁰⁰.

W świetle dominującej w przestrzeni poradzieckiej tendencji do podtrzymywania wielowektorowości polityki zagranicznej jako optymalnego sposobu realizacji interesów narodowych, aktywność Nazarbajewa na kierunku turkijskim należy jednak rozpatrywać nie tyle jako „anty-eurazjatyzm” czy gotowość do politycznej integracji z Ankarą kosztem relacji z Moskwą, ile jako poszukiwanie przeciwwagi, element strategii budowania silnej pozycji Kazachstanu na arenie międzynarodowej, umacniania polityki wielowektorowej i kreowania wizerunku Kazachstanu jako regionalnego bieguna wpływu, państwa na skrzyżowaniu cywilizacji, umiejętnie wykorzystującego swój potencjał, wynikający z różnorodności wewnętrznej i położenia geopolitycznego.

Podobnie jak w innych krajach, w przypadku Kazachstanu turkizm należy zatem pojmować raczej jako narzędzie wzmocnienia własnej pozycji i wpływów międzynarodowych, niż jako cel sam w sobie czy spójną i atrakcyjną ideologię¹⁰¹.

Na drodze do realizacji idei Wspólnoty Narodów Turkijskich stoi kilka przeszkód. Narody, jakie utworzyły nowe niepodległe państwa, nie uważają się za Turków, mimo poczucia „wspólnoty turkojęzycznej”¹⁰². Niezależnie od historyczno-kulturowej bliskości ludów turkijskich, w ostatnich stuleciach znajdowały się one w granicach różnych imperiów, których wzajemne stosunki oraz prowadzona w ich ramach polityka wewnętrzna doprowadziły do swoistego „rozłamu cywilizacyjnego” między tymi ludami¹⁰³. Otwarte pozostaje pytanie o ideę,

---

⁹⁸ *Туркизм Назарбаева*, op. cit.

⁹⁹ *Пантюркизм против...*, op. cit.

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Y. Butakov, *Panturkism: a Utopy or a Threat?*, op. cit.

¹⁰² J. Misiągiewicz, *Działania Republiki Tureckiej...*, op. cit., s. 186.

¹⁰³ M. Хайдаров, *Перспективы углубления...*, op. cit. W odniesieniu do relacji turecko-azerbejdżańskich

jaka nie tylko mogłaby zjednoczyć świat turkofoński, ale też uczynić go atrakcyjnym jako całość dla partnerów międzynarodowych (czy można mówić o postulowanej przez niektórych autorów „platformie duchowej” czy wspólnym, „unikatowym” systemie wartości?)¹⁰⁴. Przy tym ograniczone poczucie bliskości, wspólnoty turkijskiej, o ile bywa odczuwane wobec Turcji, o tyle nie przekłada się na poczucie „my” w odniesieniu do sąsiadujących ze sobą poradzieckich narodów turkofońskich (co szczególnie wyraźnie widać w relacjach kazasko-uzbeckich, m.in. na tle rywalizacji o hegemonię regionalną). Odnośnie do konstruowania i konsolidacji tożsamości narodowych akcent położony jest często na poszukiwanie różnic, a nie podobieństw między społecznościami turkofońskimi. Jednocześnie wciąż krucha tożsamość budowana jest na rywalizacji o supremację cywilizacyjno-kulturową wobec sąsiadów z tego samego kręgu kulturowego¹⁰⁵. Ponadto „rywalką” turkizmu jest westernizacja i globalizacja kulturowa (na te uwarunkowania wskazują m.in. przedstawiciele władz Azerbejdżanu¹⁰⁶). Otwarte pozostaje też pytanie o przyszłość świeckiego modelu rozwoju w Turcji¹⁰⁷ – jego erozja może zmniejszyć atrakcyjność Ankarę w oczach byłych republik radzieckich.

Istotny jest też fakt, że geograficzne granice Azji Środkowej nie pokrywają się, w ujęciu turkizmu, z jej granicami kulturowymi, ponieważ te ostatnie nie obejmują Tadżykistanu, ciężącego w stronę Iranu. „Tożsamość środkowoazjatycka”, oparta na wielowiekowej koegzystencji różnych plemion, narodowości i kultur, wchodzi zatem w częściową kolizję z tożsamością turkijską.

Istnieją również bariery dla integracji ekonomicznej. Mimo ekonomicznego znaczenia Turcji, zwłaszcza w świetle zysków ze współpracy handlowo-inwestycyjnej i strategicznych projektów przesyłu nośników energii do Europy, aspiracje państw turkijskich nie ograniczają się do relacji z Ankarą. Szczególnie w przypadku Kazachstanu i Kirgistanu niezwykle istotnym partnerem gospodarczym pozostaje Rosja. O szerzej zakrojonych ambicjach świadczy m.in. wypowiedź Nursułtana Nazarbajewa dotycząca znaczenia Organizacji Współpracy

---

problem ten analizuje: Т. Алигейдар, *Сегодня все пишут...*, op. cit.

¹⁰⁴ М. Хайдаров, *Перспективы углубления...*, op. cit.

¹⁰⁵ Prezydent Kirgistanu Атамбек Атамбаев, podczas wizyty w Azerbejdżanie w 2012 r., podniósł temat zjednoczenia narodów turkijskich, tak by jednomyślnie utworzyć w przyszłości strukturę integracji ekonomicznej; jednocześnie określił Kirgizów jako „najstarszy naród turkofoński” (podobne dążenia do kulturowego prymatu przejawia Astana). Пока не раскрытый «тюркизм», или широкий размах Атамбаева, „Айгай пресс” nr 9 z 5 kwietnia 2012 r., http://www.gezitter.org/society/10234_poka_ne_raskryityiy_tyurkizm_ili_shirokiy_razmah_atambaeva (10.01.2013). Według niektórych opinii, identyfikacja z Turcją (choć nie z sąsiednimi narodami) jest w Kirgizji dużo silniejsza niż w Kazachstanie.

¹⁰⁶ М. Yermukanov, *Kazakhstan: Between Pan-Turkism...*, op. cit.

¹⁰⁷ Т. Алигейдар, *Сегодня все пишут...*, op. cit.

Ekonomicznej z udziałem nie tylko krajów turkofońskich, lecz również Iranu, Afganistanu i Pakistanu¹⁰⁸.

Wyniki wymiany handlowej z partnerami z Rady Współpracy określane są przez Ankarę jako „słabe”¹⁰⁹. Współpraca opiera się na relacjach dwustronnych, brakuje wartości dodanej, mimo budowy wielostronnych ram współpracy. Kraje turkofońskie nie stanowią też zwartego obszaru geoeconomicznego¹¹⁰: rozwój więzi gospodarczych utrudnia m.in. członkostwo Kazachstanu w Unii Celnej z Rosją i Białorusią, co wiąże się z odrębnym reżimem handlowym¹¹¹.

Niezależnie od tego, Nursułtan Nazarbajew głosi pogląd, iż wzrost obrotów handlowych z Turcją w 2011 r. Kazachstan zawdzięcza w znacznej mierze funkcjonowaniu Unii Celnej, gdyż istnienie wspólnego obszaru celnego z liczbą ludności około 170 mln przyciąga tureckich biznesmenów. Sprzyjający klimat biznesowy w Kazachstanie czyni jednocześnie ten kraj swoistym „mostem” między Turcją i Unią Celną¹¹². Jednakże wśród komentatorów można spotkać się z tezą, że z czasem Kazachstan będzie musiał wybrać między zbliżeniem gospodarczym z Turcją i projektem eurazjatyckim pod egidą Rosji, choć na razie ten ostatni jednoznacznie wygrywa¹¹³.

Perspektywy zacieśniania politycznej integracji świata turkijskiego napotykają wciąż na poważne bariery, wynikające z rywalizacji międzypaństwowej. W tym kontekście należy wspomnieć aspiracje Astany i Taszkientu do przywództwa w Azji Środkowej¹¹⁴, konflikty o zasoby wodne w tym regionie, a także spory terytorialne dotyczące Morza Kaspijskiego. Istotne znaczenie ma również poszukiwanie przez Azerbejdżan jednoznacznego wsparcia dla jego stanowiska w relacjach z Armenią (chodzi w dużej mierze o zrównoważenie wpływów Erewania na arenie międzynarodowej)– tymczasem wspólnota etniczno-kulturowa to zbyt mało, by kraje partnerskie gotowe były zawęzić własne pole manewru w polityce

---

¹⁰⁸ WSJ interview with President Nazarbayev, 21.11.2003, <http://www.caspianinfo.org/story.php?id=116> (17.12.2010).

¹⁰⁹ Według danych tureckich, w 2011 r. wymiana handlowa Turcji z Kazachstanem wyniosła 3,9 mld USD, z Azerbejdżanem — 3,4 mld, z Kirgizją – 232 mln. Таможенный союз может «размыться» Совет сотрудничества тюркоязычных государств, 16.08.2012, <http://www.turkishnews.com/ru/content....D1%82> (10.01.2013).

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Ibidem.

¹¹² *Пантюркизм против...*, op. cit.

¹¹³ Ibidem. Zob. też: В. Шестаков, *Казakhstan и соблазн пантюркизма*, 30.10.2012, <http://www.imperiya.by/politics1-14254.html> (13.01.2013): autor określa turkijski projekt integracji ekonomicznej jako „antyrosyjski” i mogący w

przyszłości stanowić przeciwwagę dla lobbowanego przez Rosję projektu eurazjatyckiego.

¹¹⁴ Uzbekistan (wraz z Turkmenistanem) odmówił udziału w turkijskiej współpracy parlamentarnej (zob. J.C.K. Daly, *Pan-Turkism Takes Step Forward in Eurasia*, op. cit.), co najprawdopodobniej stanowi pochodną jego rywalizacji z Kazachstanem o przywództwo regionalne.

międzynarodowej. Koordynacja stanowisk w obszarze polityki zagranicznej jest zatem nierzadko utrudniona, z uwagi na odmienną wrażliwość i interesy poszczególnych państw¹¹⁵.

Z obiektywnych przyczyn kraje poradzieckie (podobnie jak sama Turcja) muszą też uwzględniać pewne idiosynkrazje właściwe postawie Moskwy. Jest to istotne nie tylko w przypadku państw poradzieckich, budujących kruchą równowagę między poszczególnymi wektorami polityki zagranicznej (wśród których wektor rosyjski zajmuje ważne miejsce), lecz również w przypadku Turcji, dla której Moskwa pozostaje najważniejszym partnerem na obszarze poradzieckim, zarówno w wymiarze politycznym, jak i ekonomicznym¹¹⁶.

Jak wskazuje jeden z autorów, możliwe utworzenie federacji ludów turkijskich postrzegane jest jako zagrożenie dla rosyjskiej wieloetnicznej państwowości¹¹⁷ oraz tożsamości narodowej. O skali potencjału ideologii panturkijskiej świadczyć może liczba muzułmanów (w dużej mierze pokrywająca się z liczbą przedstawicieli narodów turkijskich) zamieszkujących zarówno Rosję, jak i cały obszar poradziecki. Do 1991 r. w ZSRR żyło około 52 mln muzułmanów; w państwach niemuzułmańskich zamieszkuje ich 15–20 mln (m.in. Kurdowie w Armenii, Tatarzy krymscy na Ukrainie, Abchazi, Adżarowie i Turcy meschetyńscy w Gruzji), z czego około 12 mln w europejskiej części Rosji (kilkadziesiąt narodów zamieszkujących Ural, Powołże i Kaukaz Północny)¹¹⁸. Zdaniem części autorów, rosyjscy muzułmanie tworzą dość stabilną wspólnotę kulturowo-wyznaniową i siłę społeczno-polityczną; mogą w określonych okolicznościach wejść w konfrontację zarówno z państwem rosyjskim i jego imperialnymi ambicjami, jak i w konflikt z Cerkwią prawosławną, dążącą do duchowego panowania nad terytorium całej Rosji, a także z częścią społeczeństwa, ksenofobiczną i antyislamską¹¹⁹.

Obawy Rosji przed turkizmem mają też związek z „reaktywacją” ambicji Moskwy odnośnie do reintegracji strefy jej tradycyjnych wpływów, która ma być lekarstwem na quasi-imperialne „bóle fantomowe” i problemy z budową państwa narodowego. Jednym z pomysłów na restaurację pozycji mocarstwowej Rosji jest „imperium kulturowe”: wspólna tożsamość

---

¹¹⁵ M. Yermukanov, *Kazakhstan: Between Pan-Turkism...*, op. cit. Nawet między Turcją i Azerbejdżanem istnieją poważne rozbieżności, np. w kwestii kurdyjskiej. Według niektórych danych, od końca 2006 r. na terytorium Azerbejdżanu wyemigrowało około 70 tys. Kurdów z Turcji i Iraku, wielu z nich to stronnicy Partii Pracujących Kurdystanu. Azerbejdżan traktuje to w kategoriach humanitarnych, Turcja – politycznych. В. Пятницкий, *Угрожает ли России пантюркизм?*, 03.01.2009, <http://www.islamnews.ru/news-16658.html> (10.01.2012).

¹¹⁶ Obroty handlowe Turcji i Rosji wyniosły w 2011 r. niemal 32 mld USD (wzrosły w porównaniu z 2010 r. o 26%), przy czym obroty handlowe Turcji z USA to jedynie 12 mld USD. *Тюркская экономика Нурсултана Назарбаева*, 16.10.2012, <http://topwar.ru/19984-tyurkskaya-ekonomika-nursultananazarbaeva.html> (21.01.2013).

¹¹⁷ Y. Butakov, *Panturkism: a Utopy or a Threat?*, op. cit.

¹¹⁸ А. Каппелер, С. Червонная, *Мусульманские народы России...*, op. cit., s. 99–100.

¹¹⁹ Ibidem, s. 100.

kulturowa byłej przestrzeni imperialnej to m.in. jeden z aspektów odrodzonego eurazjatyizmu. Jak wskazuje Aleksander Panarin, „eurazjatyckie imperium Rosji, aby mogło powstać, musi [...] zmierzyć się i wygrać rywalizację z pantureckim projektem Eurazji, ograniczając rolę świata tureckiego”¹²⁰.

W Rosji istnieją zatem obawy przed turkijską orientacją zarówno turkojęzycznych podmiotów Federacji Rosyjskiej, jak i państw „bliskiej zagranicy” – Turcja podejrzewana jest wręcz o dążenie do budowy „wielkiego kalifatu”¹²¹. Pomimo zainteresowania pogłębianiem współpracy turkofońskiej, na politykę Kazachstanu czy Kirgizji wpływa w tych warunkach możliwość negatywnej percepcji przez Moskwę religijnych aspektów turkijskiej wspólnoty kulturowej oraz faktu włączania do turkofońskiej „eku-meny” również niektórych podmiotów Federacji Rosyjskiej – tymczasem państwa te chcą uniknąć oskarżeń o wspieranie rosyjskich separatyzmów¹²².

Zacieśnianie współpracy krajów turkojęzycznych może również wywołać obawy Chin¹²³, wzmacniających swoje znaczenie w polityce zagranicznej państw Azji Środkowej: Pekin postrzega tego rodzaju idee jako „panturkizm” i utożsamia je z separatyzmem w Xinjiangu¹²⁴. Sojusz państw turkojęzycznych (Turcji, Azerbejdżanu, Kazachstanu i Kirgizji) bywa też interpretowany jako wynik intryg Zachodu, przede wszystkim USA¹²⁵. Na tle powyższych uwarunkowań nieprzypadkowy wydaje się brak udziału w integracji turkijskiej dwóch państw tradycyjnie dystansujących się od zbyt bliskich powiązań z zagranicą: Uzbekistanu i Turkmenistanu.

Na uwagę zasługuje wzrost w ostatnich latach, w tureckich kręgach politycznych, popularności idei eurazjatyckich, co potencjalnie może zneutralizować samą istotę rywalizacji Ankary i Moskwy na obszarze poradzieckim. Według badaczy, eurazjatyzm (choć niejednorodny i ofi cjalnie nieobecny na poziomie państwowym) trwale wpisał się we współczesny turecki krajobraz intelektualny oraz tożsamość narodową. Jego fundament stanowi

---

¹²⁰ J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk 2010, s. 142.

¹²¹ „Kalifat” miałyby obejmować tereny od Turcji do Wołgi, z Powołżem, Zakaukaziem i Kaukazem Północnym. Wpływowi Turcji przypisuje się w pewnych środowiskach wzrost na obszarze poradzieckim liczby radykalnych salafi tów kosztem wyznawców sufi zmu. Wywiad z Władimirem Zacharowem, dyrektorem Instytutu Badań Politycznych nad Regionem Czarnomorsko-Kaspijskim, zob. А. Иванов, *Пантюркизм и халифат*, 30.11.2012, http://www.islamio.ru/news/society/pantyurkizm_i_khalifat (10.01.2013).

¹²² W odniesieniu do Kazachstanu zob. M. Yermukanov, *Kazakhstan: Between Pan-Turkism...*, op. cit.

¹²³ *Former Soviet Central Asian (Turkic) Union?*, 10.10.2007, <https://pmsol3.wordpress.com/2007/10/10/former-soviet-central-asian-turkic-union> (02.10.2011).

¹²⁴ В. Шестаков, *Казakhstan и соблазн...*, op. cit.

¹²⁵ Ibidem.

rozczarowanie współpracą z Zachodem, która nie odpowiada interesom narodowym Turcji, w przeciwieństwie do – właściwej również strategiom partnerów poradzieckich – polityki wielowektorowej. W tym kontekście naturalnym niejako sprzymierzeńcem stają się dla Ankary takie państwa, jak: Rosja, Chiny, Iran, Indie, Pakistan i poradzieckie kraje turkofońskie. Eurazjatyzm turecki, podobnie jak rosyjski, odwołuje się do idei wieloetnicznej wspólnoty narodów słowiańskich i turkijskich, mającej stanowić przeciwwagę dla bieguna zachodniego. Sojusz Rosji i Turcji jako dwóch byłych imperiów eurazjatyckich pomógłby, według części badaczy, zapewnić stabilność w Eurazji, a ją samą uczynić silnym politycznym, ekonomicznym i kulturowym biegunem wpływów w świecie multipolarnym. Za taką interpretacją kryje się założenie, iż Rosja i Turcja to nie tyle rywalki na obszarze Eurazji, ile raczej dwa „bieguny” cywilizacji eurazjatyckiej, co zakłada brak immanentnej konkurencyjności między nimi, pragmatyzm i realizm we wzajemnych stosunkach¹²⁶. Realizacja takiego scenariusza mogłaby wydatnie ograniczyć pole manewru poradzieckich państw turkofońskich w polityce zagranicznej – bardziej korzystna jest dla nich bowiem rywalizacja niż przymierze między wielkimi graczami.

Choć ofi cjalni przedstawiciele Turcji i Rosji coraz częściej określają swoje kraje jako potęgi eurazjatyckie o możliwych do pogodzenia interesach, realizacja takiego przymierza wydaje się mało realna. O ile w przypadku rosyjskich Eurazjatów rywalizacja z Zachodem ma charakter globalny i określa tożsamość międzynarodową Moskwy, o tyle w przypadku tureckich – przede wszystkim regionalny. Ponadto eurazjatyzm w żadnym z tych krajów nie wpływa w znaczącym stopniu na operacyjny wymiar polityki (jego hasła są raczej wykorzystywane instrumentalnie). Należy zatem mówić nie tyle o strategicznym partnerstwie Moskwy i Ankary, ile o taktycznym zbliżeniu przeciwko wpływom Zachodu w Eurazji. Jak wskazuje część badaczy, o wiele bardziej wpływowym i „organicznym” niż eurazjatyzm nurtem

---

¹²⁶ Симаворян, А. (2010). Идеологические течения в контексте внешней политики Турции. *Глобус: национальная безопасность*, 4, 14-19. http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=5011 (27.01.2013); А. Караваев, IX саммит..., op. cit.; В. Аватков, Н. Иванова, Россия и Турция: противостояние идеологий, <http://www.svom.info/entry/288-rossiya-i-turciya-protivostoyanie-ideologij> (12.01.2013); А. Власов, Турция и евразийство, 14.04.2010, <http://www.vestikavkaza.ru/analytics/18140.html> (20.01.2013); Россия и Турция в XXI веке: от многопланового стратегического партнерства к императиву евразийской интеграции, <http://www.sorokinfond.ru/index.php?id=1263> (19.01.2013); Кемалистское евразийство: новый политический дискурс в Турции, 02.12.2009, <http://www.geopolitica.ru/Articles/821> (19.01.2013); Армения просто не сможет затормозить российско-турецкое сближение (wywiad „Vesti.Az” z Aleksandrem Duginem, 18.03.2011, <http://www.evrazia.info/modules.php?name=News&file=article&sid=4472> (23.12.2012); С. Тарасов, Путин и Эрдоган готовят «единую стратегию в Азии», 15.12.2012, <http://www.iarex.ru/articles/32214.html> (20.01.2013); Д.Е. Сагнаев, *Евразийская политика...*, op. cit. Po wizycie Władimira Putina w Turcji w grudniu 2012 r. tureckie media donosiły, że przywódcy obu państw porozumieli się jakoby w kwestii wspólnego wypracowania strategii wobec Azji, co miałyby mieć związek z koniecznością reakcji na procesy zachodzące w związku z „arabską wiosną”. С. Тарасов, *Путин и Эрдоган...*, op. cit.

w Turcji jest neo-ottomanizm, oparty na koncepcji „głębi strategicznej”, który z uwagi na swoje afilacje imperialne, nawiązujące do wieków rywalizacji z Rosją, może stać się raczej powodem nieufności niż sojuszu obu krajów¹²⁷. Czynniki turkijskie w polityce zagranicznej Turcji jest uważany za służebny wobec neo-ottomanizmu¹²⁸, zatem to raczej w tym ostatnim niż w samej idei turkijskiej należy upatrywać „antyrosyjskiego” potencjału.

Bibliography

- Jessa, P. (2003). Wpływ Islamu Na Kształtowanie. Etniczność a religia, Poznań (6), 199.
- Butakov, Y. (2006). Panturkism: a Utopy or a Threat?, <http://www.globoscope.ru/eng/content/articles/28> (accessed 17.12.2010).
- Jung, D., Piccoli, W. (2001). *Turkey at the crossroads: Ottoman legacies and a greater Middle East*. Zed books. s. 174–178.
- Zamarajewa, A. (2007). Kazachstan-Uzbekistan: rywalizacja o przywództwo w Azji Centralnej. *Akademia Humanistyczna, Pułtusk*.s. 27–28.
- Bodio, T., Mołdawa, T. (2007). Konstytucje państw Azji Centralnej: tradycje i współczesność. *Dom Wydawniczy ELIPSA*. s. 463–464.
- Nazarbajew, N. (1997). U progu XXI wieku. Warszawa, s. 168–169.
- Karimow, I. (2001). *Uzbekistan na progu XXI wieku*. Warszawa, s. 92.
- Misiągiewicz, J. (2008). Działania Republiki Tureckiej w regionie Azji Centralnej. w: *Region Azji Centralnej jako obszar wpływów międzynarodowych*, red. A. Ziętek, B. Bojarczyk, Lublin, s. 175.
- Yermukanov, M. (2004). Kazakhstan: Between Pan-turkism and Globalization. *Eurasia Daily Monitor* Volume: 1 Issue: 56.

---

¹²⁷ I. Torbakov, *Making Sense of the Current Phase of Turkish-Russian Relations*, The Jamestown Foundation Occasional Paper October 2007, s. 10–14, <http://www.jamestown.org/docs/Jamestown-TorbakovTurkeyRussia.pdf> (27.01.2013).

¹²⁸ Д.Е. Сагнаев, *Евразийская политика...*, op. cit.

http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=30125 (accessed 02.10.2011).

Kazakh President Opposes Turkey's Attempts to Revive Pan-Turkism. (2001).
<http://hyeforum.com/index.php?showtopic=4719> (accessed 22.12.2010).

Varbanets, P. (2009). A Turkic alliance: possible alternative to Turkey's unrealized EU membership?. *Central Asia and the Caucasus*, (1 (55)).p. 60.

John, C. K. Daly. (2008). Pan-Turkism takes step forward in Eurasia. *Eurasia Daily Monitor* Volume: 5 Issue: 39,
http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=33422 (accessed 17.12.2010).

Conference for Establishing Parliamentary Assembly of Turkic-Speaking Countries Signs an Agreement. (2008). <http://en.baybak.com/conference-for-establishing-parliamentary-assembly-of-turkic-speaking-countries-signs-an-agreement.azr> (accessed 02.10.2011).

Declaration of the First Summit of the Cooperation Council of Turkic Speaking States, Almaty. (2011) http://www.turkkon.org/uploads/Declaration_ENG.pdf (accessed 27.01.2013).

Council of Turkic-Speaking States to Create Customs Union, Visa-free Space. (2010).
<http://kt.kz/?lang=eng&uin=1133435534&chapter=1153529682> accessed 19.01.2013).

Yavuz, E. (2007). Erdoğan Proposes Union of Turkish-Speaking States.
http://www.todayszaman.com/newsDetail_getNewsById.action?load=detail&link=127406 (accessed 02.10.2011).

Potulski, J. (2010). Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. *Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk, 20-21. s. 142.

Former Soviet Central Asian (Turkic) Union?, (2007).
<https://pmsol3.wordpress.com/2007/10/10/former-soviet-central-asian-turkic-union> (accessed 02.10.2011).

- Torbakov, I. (2007). Making sense of the current phase of Turkish-Russian relations. Jamestown Foundation Occasional Paper October. p. 10–14, <http://www.jamestown.org/docs/Jamestown-TorbakovTurkeyRussia.pdf> (accessed 27.01.2013).
- Горошков, Н., Червонная, С. (2001). Пантюркизм и панисламизм в российской истории и историографии.: *М.В. Иордан, Р.Г. Кузеев, С.М. Червонная (red.). Ислам в Евразии. Современные этические и эстетические концепции суннитского ислама, их трансформация в массовом сознании и выражение в искусстве мусульманских народов России.* Москва, s. 81.
- Хайдаров, М. (2011). Перспективы углубления интеграции тюркского мира. <http://mtss.ru/?page=puitm> (accessed 14.01.2013).
- Каппелер, А., Червонная, С. (2001). Мусульманские народы России: историческое введение. *М.В. Иордан, Р.Г. Кузеев, С.М. Червонная (red.), Ислам в Евразии. Современные этические и эстетические концепции суннитского ислама, их трансформация в массовом сознании и выражение в искусстве мусульманских народов России.* Москва. S. 99-100.
- Дружиловский, С. (2005). Турция: привычка управлять, Россия в глобальной политике. *№ 6, z listopada–grudnia.* http://www.globalaffairs.ru/number/n_5965 (accessed 09.01.2013).
- Алигейдар, Т. (2009). Сегодня все пишут и говорят о намерениях турецкой правящей элиты, о переменах во внешней политике Турции. <http://www.ia-centr.ru/expert/4433> (accessed 20.12.2012).
- Балаев, А. (2005). *Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX–XX вв.* Баку, s. 230–236.
- Надеин-Раевский, В. (2012). Восточный вектор политики Турции (I). Реанимация «пантюркистского проекта». <http://bs-kavkaz.org/2012/11/vostochny-vektor-polotiki-turcii-i> (accessed 20.01.2013).
- Рубан, Л.С. (2003). Каспий – море проблем. Москва. s. 142.

- Сагнаев, Д.Е. (2008). Евразийская политика Турецкой Республики в контексте национальных интересов Республики Казахстан. *Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата политических наук. Алматы.* <http://rudocs.exdat.com/docs/index-173110.html> (accessed 19.01.2013).
- Пантюркизм против Евразийского союза. (2012). http://mirbud.ucoz.ru/news/rossija_i_kazakhstan_pantjurkizm/2012-11-07-135 (accessed 10.01.2013).
- Караваяев, А. (2009). IX саммит тюркских государств: дефицит обсуждаемых тем или свойство формата?. <http://www.ia-centr.ru/expert/6064> (accessed 12.01.2013).
- Баринов, И. (2012). Турция в лабиринте идеологий. <http://www.vestikavkaza.ru/analytics/Turtsiya-v-labirinte-ideologiy.html> (accessed 10.01.2013).
- Главы государств тюркоязычных стран провели совместную пресс-конференцию, (2010). <http://ru.president.az/articles/730> (accessed 27.01.2013).
- Надеин-Раевский, В. (2013). Чрезмерное усиление Турции не особо устраивает Европу и США–эксперт. <http://bs-kavkaz.org/2013/01/chrezmernoe-usilenie-turcii-ne-osobo-ustrivaet-evropui-usa> (accessed 12.01.2013).
- Ремизов, М. (2012). Русский национализм и российская геополитика. <http://www.globalaffairs.ru/number/Russkii-natsionalizm-i-rossiiskaya-geopolitika-15596> (accessed 27.12.2012).
- Пока не раскрытый «тюркизм», или широкий размах Атамбаева. (2012). *Айгай пресс, nr 9, 5 kwietnia.* http://www.gezitter.org/society/10234_poka_ne_raskrytyiy_tyurkizm_il_i_shirokiy_razmah_atambaeva (accessed 10.01.2013).
- Таможенный союз может «размыть» Совет сотрудничества тюркоязычных государств. (2012). <http://www.turkishnews.com/ru/content....D1%82> (accessed 10.01.2013).

- Шестаков, В. (2012). Казахстан и соблазн пантюркизма. <http://www.imperiya.by/politics1-14254.html> (accessed 13.01.2013).
- Пятницкий, В. (2009). Угрожает ли России пантюркизм?, <http://www.islamnews.ru/news-16658.html> (accessed 10.01.2012).
- Тюркская экономика Нурсултана Назарбаева. (2012). <http://topwar.ru/19984-tyurkskaya-ekonomika-nursultanazarbaeva.html>.(accessed21.01.2013).
- Иванов, А. (2012). Пантюркизм и халифат. http://www.islamio.ru/news/society/pantyurkizm_i_khalifat (accessed 10.01.2013).
- Симаворян, А. (2010). Идеологические течения в контексте внешней политики Турции. *Глобус: национальная безопасность*, 4, 14-19.
- Аватков, В., Иванова, Н. (2012). Россия и Турция: противостояние идеологий. <http://www.svom.info/entry/288-rossiya-i-turciya-protivostoyanie-ideologij> (accessed 12.01.2013).
- Власов, А. (2010). Турция и евразийство. <http://www.vestikavkaza.ru/analytics/18140.html>. (accessed 20.01.2013).
- Россия и Турция в XXI веке: от многопланового стратегического партнерства к императиву евразийской интеграции. <http://www.sorokinfond.ru/index.php?id=1263> (accessed 19.01.2013).
- Кемалистское евразийство: новый политический дискурс в Турции. (2009) <http://www.geopolitica.ru/Articles/821> (accessed 19.01.2013).
- Тарасов, С. (2012). Путин и Эрдоган готовят «единую стратегию в Азии». <http://www.iarex.ru/articles/32214.html> (accessed 20.01.2013).